

DIEPTEDENKERS

FENOMENOLOGISCH ARCHIEF N° 2

Burnier   Kierkegaard

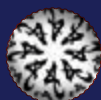
Fechner   Otto

Husserl   Paulsen

James   Sjestov

FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

BIJLAGEN II

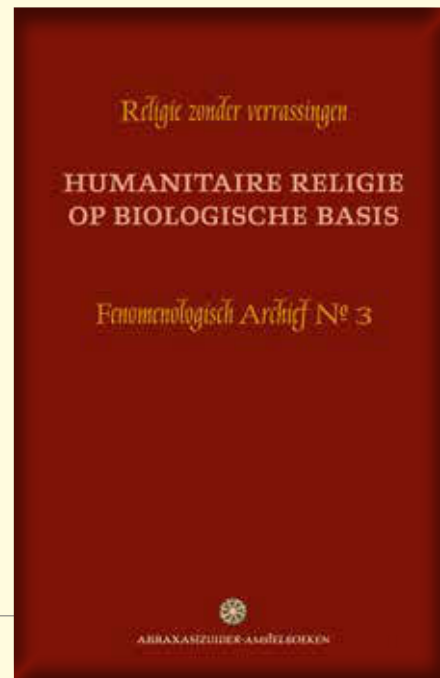
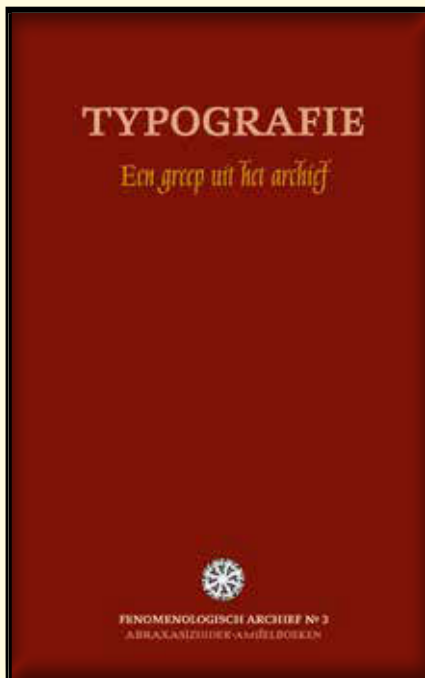

ABRAXAS|ZUIDER-AMSTELBOEKEN

AANVULLINGEN BIJ EERDER UITGEGEVEN TITELS.

De QR-CODE geeft de laatste update weer.¹

LAATSTE WIJZIGING 3 AUGUSTUS 2022, 13:19; VERSIE 16.9

INHOUD

James & Fenomenologie *Husserl & Pragmatisme* *Paulsen & Fechner*

- 6 *Wetenschap van gene zijde; De 20^e eeuw*
17 *Fenomenologisch natuurbeheer*
12 *Leo Sjestov Protest tegen de rede*
26 *J. Heldring Een religieus denker die ongelovig was*
28 *Edmund Husserl en De rechtvaardiging van de rede*
54 *Jan Rispens Kierkegaard; Propedeuse voor het geloof*
82 *Fenomenologie; De methode van Edmund Husserl*
83 *De filosofie van de tragedie*
88 *Zuzano Licko Emigre Filosofie*
90 *Criteriologie; De leer over waarheid en zekerheid*
96 *Burnier & Dessaur De droom der rede & Mystiek*
106 *Rudolf Otto Bijlagen*
116 *Het psychisch monisme van Fechner en Heymans*
124 *Jan Rispens Het pragmatisme van William James*
128 *J. van Linschoten De psychologie van William James*
132 *Melanie Sehgal Husserl & James*
148 *Friedrich Paulsen & William James*
158 *Johan van Linschoten Biografische karakteristiek*
162 *William James Gustav Th. Fechner*
169 *Jean de Lamarck en de fylogenetische ontwikkeling*
176 *Van Linschoten De psychologische blik van James*

Archief

Nº 1 De omgevallen boekenkast

Nº 2 Dieptedenkers

Nº 3 Humanitaire religie

Nº 4 Typografie

Nº 5 Pedagogische geloofscommunicatie

Nº 6 Godsdienstfilosofie

¶ TYPOGRAFIE

Van Krimpen e.a.

PMN *Ceacilia*

100 Nationale Jaren

Trinité 2

Onze huisletters

Slab & Sans Serif

Het ideale boek

De Hollandse Spectator

¶ FILOSOFIE SANS

Leo Sjestov

Søren Kierkegaard

Dr. C. Dessaur

De droom der rede

Gustav Fechner

Paul Neff

Rudolf Otto

ISBN 978-90-79133-94-9 / 978-90-79133-99-4

EAN 9789079133949 / 9789079133994

© 2021 ABRAXAS|Zuider-Amstelboeken
Amsterdam

NIEUWE

EDMUND HUSSERL (1859-1938) is een van de invloedrijkste filosofen. Hij was de grondlegger van het fenomenologisch denken.

Alles wat wij door middel van ons bewustzijn kennen, denkend, ervarend, voorstellend of waarneemend, is een *fenomeen*, Husserl *fenomenen*.

Fenomenologie is de wezensleer van het bewuste en het onbewuste objecten. Het is een stroming die ook in de psychologie en sociologie ingang heeft gevonden. De fenomenologische filosofie was het Rudolf Otto die het *heilige* fenomenologisch benaderde.

Zelden beperken wij ons ertoe om de verschijning te nemen zonder in te grijpen. Wij hebben de verschijning actief op te treden en te gaan experimenteren. In de verschijningen der biotische omstandigheden en dan met name in de verschijningen die gesteld worden in hoeverre we uit de zo verkregen gegevens conclusies mogen trekken over het verloop der verschijning, wij hadden geschijnselen gehad zouden hebben, als wij er ophouden te zijn, wij hadden bemoeid. Omringd door een kunstmatige wereld, is de onbevangen kijk waarmee wij de natuur aan het aanschouwen uit het zicht verdwenen.

Fenomenologische Bibliotheek Nº 9
ABRAXAS|Zuider-Amstel

DE BIJLAGEN BIJ EDMUND HUSSERL EN WILLIAM JAMES

e meest in-
r van het

kunnen ken-
derend, noemt

ustzijn en zijn
edagogiek,
den. In de re-
begrip van *het*

ijnselen waar
neiging om
n. We veran-
ag de vraag
egen data
at de ver-
ns er niet mee
atige wereld
tot voor kort

Verena Mayer

EDMUND HUSSERL

denken zonder vooroordelen

Verena Mayer

ABRAXAS | Fenomenologie

Edmund Husserl

denken zonder vooroordeel

HET GRIEKSE WOORD *phainomenon*, fenomeen, is *dat wat verschijnt*.
FENOMENOLOGIE is *de leer die het verschijnsel centraal stelt*.

Fenomenologie staat tussen het opmerken, observeren en benoemen van een chaotisch aantal feiten en de consequente abstractie van een alomvattend waardeoordeel in.

Fenomenologie probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom en stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.

Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden, zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning.

Fenomenologie leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.

Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen.

Fenomenologie wil eerst en vooral begrijpen.

Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Fenomenologie is de natuurlijke benadering van mens tot mens, van geest tot geest. •

ISBN 978-9-079133-05-5

Wetenschap van gene zijde
Geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie in de twintigste eeuw
Science from beyond
History of Dutch parapsychology in the twentieth century

PROEFSCHRIFT 2016

INGRID ELS KLOOSTERMAN 1983

Introductie

We cannot reason ourselves out of our basic irrationality. All we can do is learn the art of being irrational in a reasonable way.¹

IN 2007 PUBLICEEERDE ARTS PIM VAN LOMMEL *EINDELOOS BEWUSTZIJN*, waarin hij een ‘wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring’ presenteerde. Dit populaire boek beleefde vijftien herdrukken. Als cardioloog was Van Lommel meerdere malen in aanraking gekomen met patiënten die klinisch dood waren verklaard en na hun reanimatie claimden een glimp te hebben opgevangen van gene zijde – van het hiernamaals. De patiënten hadden het veelal over een tunnel van licht waar ze in werden getrokken, met veel kleuren, prachtige muziek en een algeheel gevoel van tevredenheid en rust. Deze arts verklaarde deze ervaringen vanuit het idee van een ‘non-lokaal en eindeloos bewustzijn’, waarbij ons bewustzijn los van ons lichaam al bestond voor onze geboorte en ook na ons overlijden zal blijven bestaan.² Het lichaam zou tijdens ons aardse leven slechts een vehikel zijn waarin een deel van ons eindeloze bewustzijn tijdelijk werd opgevangen.³

Dick Swaab maakte in zijn eigen bestseller *Wij zijn ons brein* uit 2010 korte metten met deze ‘pseudowetenschappelijke’ verklaring voor bijna-doodervaringen (BDE). De arts/neuroloog stelde BDE’S konden worden verklaard met fysiologische, neurologische en biologische theorieën. Van Lommel hield zich volgens Swaab niet bezig met wetenschap, maar

- 1 Aldous Huxley, *Island: a novel* (New York 1962) 171.
Ingrid Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde* Amsterdam 2017.
- 2 William James spreekt over de continuïteit van het bewustzijn en het is opvallend hoe sterk de benadering van James en de terminologie die hij gebruikt overeenkomen met het concept van non-lokaal bewustzijn zoals dr. Pim van Bommel beschrijft in *Eindeloos bewustzijn*.
- 3 Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn: een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring* (Kampen 2007) 324.

met een zoektocht naar de ‘ziel’. Swaab hechtte aan dit concept weinig waarde: ‘Ik heb nog geen goed argument gehoord tegen mijn simpele conclusie dat de “geest” het resultaat is van het functioneren van onze 100 miljard hersencellen, en de “ziel” een misverstand.’ Zelfs de psychologie, ‘die volgens haar naamgeving de ziel zou bestuderen’, hield zich er verre van. Swaab stelde: ‘De psycholoog bestudeert [...] niet de ziel, maar slechts het gedrag en de hersenen.’¹

DEZE STUDIE PLAATST DE UITSpraak DAT DE PSYCHOLOOG ZICH NIET BEZIGHOUDT MET DE ZIEL MAAR ZICH ENKEL RICHT OP GEDRAG EN HERSENEN, IN HISTORISCH PERSPECTIEF. Dit gebeurt aan de hand van de geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie – de wetenschap waarin onderzoek wordt gedaan naar bovennatuurlijke verschijnselen, waarvan de bijna- doodervaring een voorbeeld is.

In 2007, het jaar waarin het boek van Van Lommel verscheen, zou de Nederlandse parapsychologie aan de *Universiteit voor Humanistiek* beginnen aan haar laatste academische avontuur. Tevoren was de parapsychologie lange tijd verbonden geweest aan de *Universiteit Utrecht*. In de ontwikkelingsgeschiedenis van de Nederlandse parapsychologie valt de verwevenheid met de psychologie voortdurend op. Zo hield eind negentiende eeuw de pionierspsycholoog *Frederik van Eeden* zich bezig met onderzoek naar manifestaties van geesten in seances. En in 1919 werd *Gerard Heymans*, de grondlegger van de Nederlandse psychologie, voorzitter van een van de eerste parapsychologische verenigingen – de *Nederlandse Studievereniging voor Psychical Research*. *Wilhelm Tenhaeff*, die in 1933 privaatdocent parapsychologie werd en in 1953 zelfs bijzonder hoogleraar in de parapsychologie, was opgeleid en gepromoveerd als psycholoog. In de jaren zeventig en tachtig maakte parapsychologisch onderzoek een integraal deel uit van het *Psychologisch Laboratorium* van de Universiteit Utrecht en een van de laatste hoogleraren in de parapsychologie – Dick Bierman – was tevens universitair docent in de psychologie aan de Universiteit van Amsterdam.

In de onderhavige studie wordt de geschiedenis van de ontwikkelingen in de Nederlandse parapsychologie en haar verwevenheid met de psychologie voor het eerst in kaart gebracht met als onderzoeksvraag: hoe kunnen we de ontwikkelingsgang van de Nederlandse parapsychologie begrijpen in relatie tot ontwikkelingen in de gehele academische psychologie? Hoe voor de hand het ook lijkt te liggen om de verhouding tussen psychologie en parapsychologie centraal te stellen – we hebben het immers over de parapsychologie – is het in deze studie voor het eerst dat dit expliciet gebeurt. In (internationale) studies naar de parapsychologie heeft vooralsnog vooral het afwijkende karakter van de parapsychologie aandacht gekregen.

¹ *Ibidem*, 357

In tegenstelling tot aan het ‘dierlijk magnetisme’ en het spiritisme in Nederland, is aan de Nederlandse parapsychologie nog nauwelijks historische aandacht besteed.¹ *Ilse Bulhof* ging wel in op de verhouding tussen psychoanalyse en parapsychologie, en de Groningse hoogleraar in de geschiedenis van de psychologie *Douwe Draaisma* heeft de parapsychologische belangstelling van Heymans onderzocht.² Maar vanaf het moment dat de psychologie na de Eerste Wereldoorlog duidelijk ‘wundtiaanse’ (empirisch-experimentele) vormen begon aan te nemen, raakte volgens de gangbare opvatting de parapsychologie dusdanig gemarginaliseerd dat zij in de verdere geschiedenis van de psychologie geen rol van betekenis meer heeft gespeeld.³ Dit proefschrift richt zich vooral op de ontwikkelingen na de Eerste Wereldoorlog en in de verdere twintigste eeuw. Het is juist hier dat zich interessante ontwikkelingen voltrokken die over het hoofd worden gezien wanneer de marginalisering van het vakgebied voorop wordt gesteld en het verdere verband met de psychologie uit het oog wordt verloren.

Historische reflectie

Linschoten formuleerde in 1959 de precare positie van de parapsychologie.⁴ Ofwel zij is geen aparte discipline, omdat ze deel uitmaakte van de psychologie en er fenomenen werden behandeld die uitingen zijn van de menselijke psyche, ofwel ze is geen wetenschap, omdat er zaken werden onderzocht die buiten het bereik van het wetenschappelijke instrumentarium vallen. In dit paradoxale dilemma werkte de Nederlandse parapsychologie. Voortdurend werd getracht het maatschappelijk belang van de parapsychologie te benadrukken, door te stellen dat het hier ging om fenomenen die in de ‘gewone’ psychologie niet of onvoldoende voorkwamen. Tegelijkertijd werd geprobeerd de wetenschappelijke legitimiteit te laten zien door met gangbare wetenschappelijke methoden de fenomenen te lijf te gaan. Het is op dit grensvlak dat de parapsychologie zich in Nederland lange tijd wist te handhaven, mede door de inzet van markante individuen als Tenhaeff.

-
- 1 Met als belangrijkste studies: Joost Vijselaar, *De magnetische geest: het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001); Amanda Kluveld, *Reis door de hel der onschuldigen: de expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten 1890-1940* (Amsterdam 2000); Martine Bax, *Het web der schepping: theosofie en kunst in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan* (Amsterdam 2006); Derk Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid: negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme* (Amsterdam 1994).
  - 2 Ilse Bulhof, *Freud en Nederland: de interpretatie en invloed van zijn ideeën* (Baarn 1983); Douwe Draaisma, *De geest in getal: beginjaren van de psychologie* (Amsterdam 1988); Douwe Draaisma, *Een laboratorium voor de ziel: Gerard Heymans en het begin van de experimentele psychologie* (Groningen 1992).
  - 3 Draaisma, *Geest in Getal*, 173. Zie over het proces van marginalisatie: Jaap Bos en Leendert Groenendijk, *The self-marginalization of Wilhelm Stekel: Freudian circles inside and out* (New York 2007).
  - 4 Johannes (Han) Linschoten volgde in 1959 F. J. J. Buytendijk op die met M. J. Langeveld en J. H. van den Berg de ‘Utrechtse fenomenologische school’ vertenwoordigden en een netwerk van contacten op het Europese continent. Met andere woorden: de Utrechtse School was een volwaardig onderdeel van een specifieke Europese denkgemeenschap. ZIE VERDER: Bijlage 18 *Fenomenologische psychologie in Edmund Husserl – Denken zonder oordelen*, Amsterdam 2021.

De parapsychologische ontwikkeling liep veelal parallel met de psychologie. Niet alleen ging de parapsychologie mee in de institutionele ontwikkelingen, ook op epistemologisch niveau waren de parapsychologie en de psychologie voor een groot deel met elkaar verbonden. Verscheidene popularisatoren binnen de parapsychologie slaagden erin de wetenschappelijke legitimiteit van het onderzoek te garanderen en tevens publiek draagvlak te waarborgen. Zo was de Nederlandse parapsychologie voor een groot deel van de twintigste eeuw institutioneel onderdeel van de psychologie.

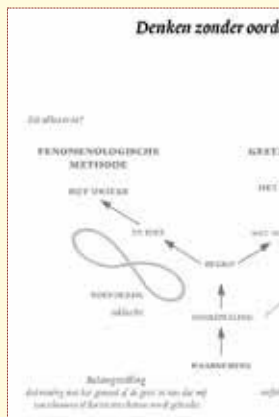
De methodologisering van het object in zowel psychologie als parapsychologie impliceert een onttovering van de (mens)wetenschap. Hiermee werd de afstand tot het grote publiek uitdrukkelijk vergroot. Waar aan het einde van de negentiende eeuw de ervaring van geestelijke invloed in seances centraal stond, werd aan het begin van de eenentwintigste eeuw in herhaalbare computerexperimenten een voorgevoel onderzocht. Ook werd in de loop van de twintigste eeuw steeds meer de kritische functie van de parapsychologie benadrukt, om op deze manier de wetenschappelijke legitimiteit van het onderzoek veilig te stellen. Hierdoor ging echter uiteindelijk wel het publieke draagvlak voor een groot deel verloren. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw slaagden parapsychologen er dan ook niet meer in het precare evenwicht tussen wetenschappelijke legitimiteit enerzijds en publiek draagvlak anderzijds in stand te houden. Het psychologisch onderzoek was dusdanig gemethodologiseerd dat voor zingeingsvraagstukken – en dus voor de parapsychologie – eigenlijk geen ruimte meer was.

Het is duidelijk dat de psychologie in Nederland tegenwoordig, in tegenstelling tot de parapsychologie, op dit moment springlevend is. Toch hebben psychologen in de afgelopen jaren te kampen (gehad) met een fundamentele existentiële crisis. Deze crisis, mede ingezet door fraudegevallen en problemen met replicatie, is niet alleen op te lossen door nieuwe methodologische maatregelen of een ander redactiebeleid bij de belangrijkste tijdschriften.

Wat ook nodig is, is bezinning op de plek die de psychologie in de samenleving en in de wetenschap inneemt en wil innemen. Bij deze bezinning kan historische reflectie helpen. De geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie biedt als weerspiegeling van de ontwikkelingen in de psychologie een kader om op enkele basale vragen in de psychologie en de historische achtergrond daarvan te reflecteren. Wat is het object van psychologisch onderzoek? Wat zijn haar ontologische vooronderstellingen? Wat of wie is de mens, het zelf, de ziel? Welke rol spelen toeval en personen in wetenschappelijke keuzes die worden gemaakt? Hoe verhoud je je tot het publiek? In het psychologie-onderwijs kan juist de geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie dienen als hulpmiddel voor reflectie op deze vragen. Hierbij is de parapsychologie méér dan een oefening in het ontwikkelen van kritisch denkvermogen, zoals het in het handboek *Psychological science* wordt voorgesteld.

Door te reflecteren op de geschiedenis van de parapsychologie reflecteer je op ontwikkelingen in de psychologie zelf. De mogelijkheden en problemen van de parapsychologie fungeren als een spiegel voor de psychologie in haar geheel. (Joanna Sans Nova)

Fenomenologie	Wetenschap
Holisme	Reductionisme
de eigenschappen van een systeem (fysiek, biologisch, technisch, enz.) kunnen niet worden verklaard door de som van zijn componenten alleen. Elk geheel ontleent kenmerken aan de samenstellende delen, maar ook (en wellicht meer) aan de samenhang of ordening van die delen en hun interactie	de eigenschappen van een systeem (fysiek, biologisch, technisch, enz.) kunnen worden verklaard door de som van zijn componenten alleen. De samenhang of ordening van die delen en hun interactie voegt geen extra kenmerken toe.
Synthese	Analyse
Onderzoek/kennisverwerving via model These-Antithese-Synthese. Door het pieren van een antithese op de these kan onderzocht worden welke kenmerken onderscheidend en welke constituerend zijn. De constituerende kenmerken voor these en antithese geeft de synthese.	Onderzoek/kennisverwerving middels het opdelen en vervolgens onderzoeken van losse componenten. Opgedane kennis van losse elementen is geldend voor het geheel (Reductionisme).
Subjectief	Objectief
Kennis waarbij individuele kenmerken en context als essentiële eigenschappen van kennis worden gezien. Juist de uiting in alle individuele gevallen en contexten geeft inzichten in het algemeen geldende. De mogelijkheid voor puur objectief geldende kennis wordt verworpen.	Kennis ontstaat van alle individuele en persoonlijke kenmerken. Geldend in alle situaties, los van context. Kennis met individuele kenmerken of bepaalde context wordt verworpen.
Kwalitatief	Kwantitatief
Uitdrukking niet in getalsmatige verhouding, maar beschrijving van de kwaliteiten (eigenschappen). Wordt vaak weergegeven als tekstuele beschrijving of visuele objecten. Er kan een waardesysteem aan gekoppeld worden voor de vergelijkbaarheid van de beschrijvingen. Zonder waardesysteem is vergelijking problematisch.	Uitdrukking in getalsmatige verhoudingen. Wordt gebruikt om een hoge mate van exactheid na te streven en om theorieën uit te werken en toe te passen via wiskundige methoden. Door het getalsmatige karakter goed vergelijkbaar met andere resultaten.
Relatief	Absoluut
Object moet worden gezien in relatie tot andere objecten. Uiting binnen individuele gevallen hangt af van relaties, interacties en verhouding tot de rest. Absolute geldende zaken zonder beschouwing van context worden vermeden.	Object moet in alle gevallen los gezien worden van vorm van relatie of interactie. De relaties en context hebben geen invloed op het object
Begrijpen	Verklaren
Object ligt op het doorgronden van het object/proces. Centraal staat de essentie van het object/proces. Causaal verband is ondergeschikt.	Nadruk ligt op het causale verband (oorzaak-gevolg) van object/proces. Belangrijker dan het object doorgronden is het object kunnen verklaren
Fenomenologie	Wetenschap

Fenomenologisch Natuurbeheer

DE Z.G. FENOMETHODISCHE BEGRIPPEN staan tegenover die van de standmethode.¹ De onderstaande kenmerken, zowel van de fenomenologie als die de wetenschap zijn een poging tot vergelijk.²

DE ANDER

is 't levend woord, dat van symbool verschilt door d'innige doordringing in elkander van geest en stof, van 't zijn en 't fenomeen. (p. 47)

'T IS ALS VERTEDERING in de wereldziel, een dorst naar vrede in alle fenomenen, en 't menshart dat in 't groot bewegen viel herkent zichzelf in wat het om zich heen. (p. 51)

'T BESTENDIG ZELF dat als iets stils en zwaars staat in der fenomenen vluchtig woelen.³
HET NU EN 'T IK, elk nodig voor elkaars complete werkelijkheid, het éinig voelen dat is 't wat zij bedoelen (p. 130)

FREDERIK VAN EEDEN
HET LIED VAN SCHIJN EN WEZEN
UITGEGEVEN, INGELED EN TOEGELICHT
DOOR
DR H. W. VAN TRICHT

N. V. UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
W. E. J. TJEENK WILLINK, ZWOLLE, 1954

De rol van het wiskundige denken in de fenomenologische natuurwetenschap: een weg tot hoger bewustzijn,
Scriptie Landbouwhogeschool, Vakgroep Alternatieve Landbouw, 1986

1 Daniël Korai Kansen van fenomenologisch onderzoek binnen milieubeheer 2012

2 ...'Dat 't dierbaarste en 't heiligste' zó is door vergelijk met nog iets meer... (F.v.E. 1814)
[ZIE HIEROVER ook blz. 542.](#)

1 De vergankelijkheid en verwardheid der verschijnselen.

Leo Sjestov's protest tegen de rede

ALLER GAAT VOORBIJ EN HET GEHEUGEN FAALT. Elke generatie ontdekt de gegevens van het bestaan opnieuw. Zij die zich daarover hebben uitgesproken, verglijden in de tijd. Ideeën, namen en gedachten vervluchtigen met soms een kans het stof weg te blazen dat iets moois bedekt.

LEVEN

Lev Isaakovitsj Schwarzmann (Kiev 1866) studeert wiskunde en rechten in Moskou en Berlijn. Vanaf 1895 richt hij zich op de studie van de filosofie als levensnoodzaak vanuit zijn kwellende twijfel. Hiermee zet zich de strijd om een levensbeschouwing in, waarvan zijn boeken de neerslag vormen. Hij sterft op 1 november 1938.

De door zijn dochter of kleindochter geredigeerde bibliografie uit 1975 levert summiere biografische informatie.¹ Sjestov is de zoon van een zakenman en voorkwam het faillissement van het familiebedrijf. Hij publiceert over financiën en economie. Eind 1895 vermeldt de chronologie: 'Ernstige ziekte (zenuwinkinking ten gevolge van overwerktheid en de verstikkende atmosfeer van de onderneming).'

Het jaar daarop reist hij door Duitsland, Frankrijk en Italië en publiceert hij zijn eerste boek: *Shakespeare en zijn criticus Brandes*. Hij trouwt met een orthodox-religieuze student medicijnen. Het echtpaar verhuist vaak om te voorkomen dat zijn ouders op de hoogte raken van het huwelijk. Sjestov vindt aansluiting bij literaire kringen en sluit vriendschap met Solovjev, Berdjajev en Merenkovski. Hij publiceert in het Russisch over Shakespeare, Tsjechov, Dostojevski en Tolstoi die hij in 1910 bezoekt. In Genève vindt Sjestov de rust voor de studie van de oude Grieken, de middeleeuwse mystici, Luther en theologen als Von Harnack en Grisard. Na jaren van pendelen verlaat Sjestov in 1920 Rusland en vestigt zich met zijn gezin in Genève en daarna in Parijs. Van 1922 tot 1936 is hij daar hoogleraar Slavische talen. Ook in Parijs neemt hij deel

---

1 M.b.t. Huizinga's studenten Jan Romein en Jef Suys haalt Ter Braak-biograaf Hanssen Sjestov aan. Deze kwam niet alleen in opstand tegen de 'imperialistische Rede die de werkelijkheid in een systeem van objectieve wetten en wijsgerig beproefde waarheden aan zich wil onderwerpen', maar hechte bijzondere waarde aan de persoonlijke crisis. Juist de tragische crisis brengt de mens tot inzicht was zijn overtuiging. Een opvatting die gedeeld wordt door Ter Braak: 'Men moet op een of andere manier aan de afgrond gebracht zijn, anders kan men niet filosoferen.'

aan het culturele debat. Veel artikelen en essays schrijft hij op verzoek, of bij gelegenheid van een gedenkdag. Hij reist regelmatig naar Duitsland, waar hij lid is van zowel het Kant- als het Nietzschegesellschaft. In 1928 spreekt hij op een filosofencongres te Amsterdam over Plotinus. Hier ontmoet hij Husserl met wie hij een respectvolle strijd aangaat.¹ Husserl wijst Sjestov op het werk van Kierkegaard. Hierin vindt hij een geestverwant die hem op zijn oude dag nog een existentiële ervaring van herkenning brengt. Nog voor zijn dood vindt het oeuvre zijn afronding met *Athene und Jerusalem*, waarin de neerslag van de laatste tien jaar van zijn werkzame leven is samengebracht.

TOON

EN WAARIN BESTAAT DAN DAT HOOGST EIGENE VAN HET DENKEN VAN LEO SJESTOV? Het eerste is zijn loutere gerichtheid op tekst. Hij refereert vrijwel nergens aan secundaire literatuur. Zijn gespreksgenoten zijn de schrijvers en denkers uit de Europese geschiedenis alsof er geen Middeleeuwen, Renaissance of Verlichting geweest is. Sjestov kent de tijd alleen als tegenpool van de eeuwigheid. In een ademtocht worden Plotinus, Pascal, Descartes en Hegel in een onderling verband gebracht. Sjestov zoekt en vindt essenties, namelijk dat wat hij benoemt als hun individuele kern, zonder zich op te houden met de traditie, de context waarin, of de psychologie waaruit een werk is ontstaan. Stromingen en bewegingen zeggen hem niet veel; zij zullen desgevraagd met een handgebaar weggewuifd worden, als etiketteringen die ‘de waarheid’ geweld aandoen door haar te versluieren. Het tweede dat aandacht trekt is de strijdbare en zelfverzekerde toon. Uit naam van een meestal niet altijd omschreven ‘werkelijkheid’, trekt hij ten strijde tegen alles wat deze maskeert of belemmert.

Er is een krachtige, het nergens expliciet gemaakte, bron voelbaar, waaruit het spreken van Sjestov opwelt. De vijand, dat wat hij tot het uiterste toe bestrijdt, is dat wat algemene geldigheid nastreeft, wat belooft de mens te verheffen, alles wat pretendeert norm te zijn, kortom rede en moraal. Met Sjestov verheft zich een absoluut individualisme dat zich verzet, niet tegen de concrete sociale of morele norm wel tegen

1 Het laatste artikel dat hij schreef was *In Memoriam Edmund Husserl*. Wellicht is de enige dissertatie die over Sjestov geschreven is, van J. Suys, rechtstreeks gevolg van dit bezoek. Husserl introduceerde Sjestov bij Amerikaanse filosofen: ‘Dit is de man die het waagde de meest gewelddadig denkbare kritiek tegen mij te schrijven... en dat is de reden voor onze vriendschap’.

de idee in zijn meest abstracte metafysische strekking. Hij propageert dit verzet niet en brengt haar houding tot leven op het terrein van de wijsbegeerte. De verabsolutering van het recht van het individu leidt tot een kaalslag die in eerste instantie als leeg op de lezer overkomt. Het derde is de nadrukkelijke aanwezigheid van Sjestov zelf. Wanneer hij verslag doet van zijn 'omzwervingen bij mensenzielen', is dat in sterke mate een zelfgetuigenis van Sjestov. Zijn werk voorziet in de behoefte om de eigen oorspronkelijkheid door een zogenaamde objectieve karakteristiek van anderen te sanctioneren. Het is merkwaardig dat het verwijt dat hij de schrijvers onrecht doet doel mist als kritiek zich hiertoe beperkt en voorbij gaat aan wat Sjestov te zeggen heeft en mist de kans om met een alternatief te komen.

DENKEN

MEERDERE MALEN HAALT SJESTOV IN ZIJN LATERE WERK KIERKEGAARD AAN, die de filosofie liet opkomen vanuit wanhoop. Niet in de verwondering ligt de oorsprong van de filosofie wel in de harde onverschilligheid van de werkelijkheid, de ombuigzaamheid van de rede tegenover het bestaan van de enkele mens. «De existentiële wijsbegeerte is geen 'Besinnung', zij ondervraagt de realiteit niet, zoekt geen waarheid in de directe gegevens van het bewustzijn, zij zwoegt om weg te komen over wat aan onze rede onoverkomelijk schijnt» (2,71). Deze woorden laten zich lezen als de intentie van Sjestovs gehele werk. Kierkegaard stelde zijn existentie-filosofie tegenover de speculatieve wijsbegeerte, en het is juist op dit punt dat Sjestov bij hem herkenning vond.

Al enkele decennia voordat hij Kierkegaard op het spoor komt, bespeurt Sjestov in de werken van, eerst vooral Shakespeare, Tsjechov, Dostojevski en Tolstoj, en later meer in de canon der filosofen, momenten waarin het authentieke, het particuliere van de auteurs te zien is. Verhuld in en achter de algemeen erkende begrippen, kortom de geobjectiveerde taal – nodig om voor anderen verstaanbaar te zijn, om aan het debat te kunnen deelnemen – zijn soms resten overgebleven van 'de zielsgeschiedenis, zoals immers ook een visgraat en een schriftloze mossel duizenden jaren bewaard blijft' (2,126). Deze splinters van het eigene, recht uit het hart, hebben de intense belangstelling van Sjestov. Ze zijn eigenlijk per ongeluk blijven liggen op de zeef van logische

consistentie waaraan een rationeel doordacht werk behoort te voldoen. Vaak bijt hij zich vast in een enkele regel, een korte formule en smeedt hij deze om tot de sleutel voor de beoordeling van het totale werk. Sjestov heeft zich bekwaamd tot een groot kunstenaar in het lezen van brieven, voorwoorden, of van het wit tussen de regels.

Sjestovs denken wordt gekenmerkt door een radicaal dualisme. Of het nu rede en geloof, of algemeenheid en individualiteit is, steeds weer roept hij tegenstellingen op die tot in hun uiterste consequentie worden doorgetrokken. Hij wijst in het werk van anderen omslagpunten aan, waardoor een duidelijk aanwijsbaar ‘ervoor’ en ‘erna’ zichtbaar wordt. Overtuigend gebeurt dit bijvoorbeeld bij Dostojevski, met wie hij zich verwant voelt. Hij laat zien dat de *Herinneringen* uit het *Ondergrondse* een radicale breuk in het werk van Dostojevski inluidde, waarbij zijn grote romans kunnen worden opgevat als commentaren op wat in deze novelle is neergelegd (1, 61-149).

Voor Sjestov is de overgang van literatuur naar filosofie geen wezenlijke; beide houden zich bezig met de grondproblemen van het menselijke bestaan. Steeds is het de bedoeling om tot onderscheiding tussen het wezenlijke en het bijkomstige te komen. Zo worden in de bespreking van de kennistheorie van Kant ongedwongen wendingen uit het werk van Shakespeare of uit de Psalmen ingebracht. De onaangedane objectiviteit in het werk van de systematische filosofie wordt in de benadering van Sjestov een masker, waarachter zich vrees, vermoeidheid of onverschilligheid verbergt. De wetten van de logica geven gewicht aan oordelen die op de keper beschouwd niet meer dan een praktisch nut dienen, maar ‘de mens begint pas te denken, als hij niets kan doen, als zijn handen gebonden zijn’ (5,81).

Plato, Luther, Spinoza, Pascal, Nietzsche, of Aristoteles, Augustinus, Lessing, Kant, Husserl – vurige instemming of intense afkeer; aan de denkkraft van deze mensen scherpt Sjestov zijn eigen geest. Richtsnoer is zijn intuïtie voor het individueel menselijke, het onherhaalbare, en tegen het algemeen geldige, de ‘wet’. Het toernooiveld is de filosofie; nooit de psychologie, de sociale verhoudingen of de politiek. Sjestov belichaamt de definitie van Plotinus: Wat is filosofie? Dat wat het meest geacht moet worden. Sjestov moet dus uitgebreid ingaan op Socrates en het ontstaan van het begrip *logos*. Is de rede het goede, de talisman die de mens bevrijdt uit de gebrokenheid van het bestaan? Voor Nietzsche en

Kierkegaard werd de breuk met 'Socrates' een bepalende cesuur in hun leven. Sjestov vond bij beiden de bevestiging van wat hij intuïtief reeds beseftte. 'Het goede is niet God. Men moet datgene zoeken dat hoger is dan het goede. Men moet God zoeken.' Met deze woorden besluit Sjestov zijn verdediging van Nietzsche tegen Tolstoi. En hij gebruikt het als motto bij zijn volgende boek, *Potestas Clavium*.¹

ATHENE EN JERUZALEM

HET BOEK MET DEZE TITEL, HET LAATSTE DAT HIJ DEED UITKOMEN, DRAAGT ALS ONDERSCHRIFT *VERSUCH EINER RELIGIOSEN PHILOSOPHIE*. Een centraal motief is Sjestovs interpretatie van de zondeval. Hij stelt vast dat verreweg de meeste theologen in de Middeleeuwen bij de uitleg van Genesis het accent legden bij de menselijke ongehoorzaamheid. Sjestov daarentegen legt alle nadruk op de boom der kennis van goed en kwaad, waarvan de vruchten de dood in het leven brachten. Kennis werd in de Griekse filosofie als het hoogste goed geduid, en het buigen voor de noodzakelijkheden, de eis tot gehoorzaamheid, vormde de weg tot dit hoogste goed. Op dit vlak werkt Sjestov zijn inzicht uit dat het (christelijke) denken zich nooit heeft kunnen, of willen losmaken van de dwang die van deze Griekse fataliteit uitging.

In zijn voorwoord omschrijft Sjestov zijn religieuze filosofie als:
«Een ondermateloze spanningen, door afkeer van het weten, uit het geloof geboren overwinning van de verkeerde angst voor de onbepaalde wil van de Schepper, een angst, die onze oervader door de verleider is ingefluisterd en sindsdien aan ons allen doorgegeven is. Anders gezegd: zij is de grootste en laatste strijd om de eerstgeschapen vrijheid en het in die vrijheid verborgen goddelijke 'zeer goed', dat zich na de zondeval van ons krachteloze goede en ons allesvernietigende kwade heeft afgescheurd' (3,38).

1 DE VIJFDE KRACHT. *Potestas clavium* in het Latijn. Schlüsselgewalt. Je steekt de sleutel in het slot en het slot springt los en het is het slot niet waar het om gaat, maar de deur die zich opent, of gesloten wordt. Het is de sleutel niet maar de deur. Het is het woord niet, maar zijn betekenis. Iemand zegt 'ja', twee letters, tien bits, zoveel milli-ampère, en de betekenis is: ja. Meestal is de betekenis ervan net zo gering als het woordje zelf, soms is de betekenis groot, soms niet te overzien zo groot. Hoe sterk is nu de vijfde kracht? Vergelijk het met de zwaartekracht en het effect van de arm die zich heft: bijna nul. De blik die een man en een vrouw elkaar toezenden of, zeg maar, het neerslaan van de ogen, is, in kracht, nog geringer, maar de betekenis ervan is veel groter. Die betekenis is precies gelijk aan de kracht wanneer beide lichamen vervolgens tot elkaar worden aangetrokken. (Gerrit Krol in *De tv.-bh* 1979)

Deel 1 bevat een zoektocht naar de wortels van het denken. Het werd geschreven als reactie op de tegenwerpingen die zijn kritiek op Husserl opriep. Overigens komt Husserls naam er niet in voor. Uitgangspunt is de mededeling van Aristoteles, die schreef dat Parmenides gedwongen was de verschijnselen te volgen. Het bedoelt aan te tonen dat in de zucht naar kennis de vrijheid verloren ging.

Deel 2, door Sjestov zelf als *piece de resistance* aangeduid, wil een beschrijving zijn van de onlosmakelijke samenhang tussen het (filosofisch) weten en de verschrikkingen van het bestaan.

Het vierde deel bestaat uit een verzameling tot korte artikelen uitdijende aforismen, en bevat de uitwerking van de stelling dat de 'Vernunftwahrheiten' ons wel kunnen dwingen, maar niet overtuigen. De Algemeenheid en de Noodzakelijkheid waaraan de filosofen hun krachten wijdden, roepen bij Sjestov de grootst mogelijke argwaan op: «hier wordt het dreigende 'Gij zult de dood sterven' van de Bijbelse kritiek van het verstand doorzichtig» (3,34).

Waarom behoeften de middeleeuwers de allegorese om de Bijbelse verhalen te kunnen accepteren? Waarom werd de bewezen waarheid zo hoog verheven, dat bijvoorbeeld Anselmus 'bezeten' was van de idee het bestaan van god te funderen op de wet van de tegenspraak? Waarom verwijst Thomas naar Aristoteles met zijn eeuwige wet, dat iets wat gebeurd is niet niet gebeurd kan zijn, zodat ook aan de macht der goden een grens gesteld wordt? Sjestov draagt een veelheid van gegevens aan, die moeten aantonen dat de voortzetting van de Griekse geest in de Middeleeuwen als een ijzeren ring om de Bijbelse openbaring gelegd wordt. 'Zodra een christen over de bemiddeling van de genade reflecteert, wordt hij een filosoof', citeert hij de historicus E. Gilson, een van de secundaire bronnen die hij expliciet vermeldt. En dat is – wel opvallend, uit de mond van iemand die zich de wijsbegeerte als habitat gekozen heeft – bij Sjestov een vernietigend oordeel.

Een filosoof heeft niet genoeg aan prediking en geloof; hij zoekt bewijzen. En daarmee voltrekt zich een transformatie: 'Het geloof is daarom slechts een surrogaat voor het weten, een onvolkomen weten, een om zo te zeggen op krediet genomen (d.w.z. voorlopig nog niet bewezen) weten, dat, wanneer het het verwachte krediet wil inlossen, over korte of langere tijd de beloofde bewijzen overhandigen moet' (3,327). Kort gezegd, Adam wil van zijn naaktheid niet weten.

Sjestov haalt in zijn *In memoriam Edmund Husserl* een deel van een gesprek tussen die twee aan:

‘...En ik verzeker u, indien men in de andere wereld mij beschuldigt de wijsbegeerte te hebben verraden door de strijd tegen de evidenties aan te binden, zal ik u aanwijzen als de ware schuldige; en gij zult branden in de vlammen, en niet ik. Gij hebt mij zo lang en zo meedogenloos vervolgd met uw evidenties, dat mij geen andere uitkomst bleef dan mij geheel aan u te onderwerpen of wel een wanhopig besluit te nemen, ik bedoel in opstand te komen, niet zozeer tegen u, maar tegen wat ten allen tijde is beschouwd als de onbetwistbare grondslag van alle wijsbegeerte, van alle denken: tegen de evidenties’ (2,49).

De theologie die zich bekommert over de met de Verlichting gegroeide kloof tussen ‘openbaring’ en ‘werkelijkheid’, en in het voldoen aan de eisen van de systematische rede de voornaamste voorwaarde ziet tot overbrugging ervan, kan opscherping vinden bij Sjestov die deze aanspraken met hart en ziel bestreed. Zijn denken over het denken dwingt tot het afleggen van rekenschap over de motieven en drijfveren die aan het denken vooraf gaan. Zijn laatste werk biedt hiertoe een aan te bevelen ingang. Met Athene en Jeruzalem heeft Sjestov zijn Bijbelse gerichtheid voor het eerst zo duidelijk, in bevestigende en toestemmende zin uitgesproken. In zijn vroegste werk ontbreekt de Bijbel geheel, en later heeft zijn beroep op Bijbelwoorden veelal de functie gehad van tegenwicht, waarbij de oppositie tegen het te bestrijden denkbeeld het hoofddoel was. De titel is ontleend aan een woord van Tertullianus: *Wat hebben Athene en Jeruzalem met elkaar van doen?*

MUZIEK

HET IS DE TOON DIE DE MUZIEK MAAKT. Sjestov heeft maar een snaar op zijn viool, maar hij weet daar wel een krachtig, van diepdonker naar snerpnd schril omhooglopend geluid mee voort te brengen: tegen de algemeenheden, tegen de zekerheid. Al het rustige, harmonische, onaangedane, serene, gezaghebbende, is voor Sjestov als een witgepleisterd graf, namelijk een verarmde, gereduceerde werkelijkheid. Maar, is dan de vraag, wanneer het persoonlijke zo volstrekt van al het algemene wordt losgescheurd, wat rest er dan nog? De verwoording hiervan ontleen ik aan het proefschrift van J. Suys, die heeft laten zien dat je ook zonder voetnoten een uitstekend werkstuk kunt maken. ‘Over blijft een lillende en bloedende, verbijsterde en ontstelde,

hulpeloze en steunloze ziel, sidderend in de greep van God - van een praedicaatlozen, onzekere God!' (5,219).

En waartoe? Eerder zei ik al dat het absoluut individualisme van Sjestov als kaalslag op de lezer overkomt. Niettemin Sjestovs filosoferen is een totale concentratie van gerichtheid op het 'allerbelangrijkste' (Plotinus). Hiertoe voerde hij zijn strijd, kapte hij zich een weg door een woud van oneigenlijkheid. Dit allerbelangrijkste laat zich uit de aard der zaak niet nader objectiveren. Sjestov heeft dan ook steeds geweigerd zich hieromtrent te rechtvaardigen.

In zijn radicaal dualistische visie kan de waarheid niet vruchtbaar zijn in de geschiedenis, aangezien zij daartoe moet worden omgevormd, en zo ten prooi valt aan de veralgemenisering. Steeds weer klinkt het besef dat het nieuwe, het onverwachte, het plotselinge, de genade die het menselijke bestaan uit de omklemming van zijn dodelijke zekerheden en in de vrijheid tilt, als een openbaring van gene zijde tot de mens komt. Het allerbelangrijkste wordt niet bereikt, het wordt ondergaan.

Wanneer er, helemaal aan de uiterste rand van Sjestovs denken, een positieve duiding gegeven kan worden, dan is het dat het voorbereiding hierop wil zijn. Of, om de slotwoorden van Suys, aan wie ik ook de titel van dit artikel ontleende, te citeren:

«Willen wij nu in een formule onze karakteristiek van Sjestov samenvatten, en bedenken wij hierbij in welke omstandigheden hij den mens 'het allerbelangrijkste' laat ondergaan, dan luidt onze conclusie: De ervaring waarop hij als het meest wezenlijke steunt en waaruit zijn eigenaardige filosofie opschiet, is de algemeen-menselijke, maar nooit aldus geutiliseerde, ervaring der innerlijke crisis, die op zeldzame ogenblikken in de individuele en weerloze mens het allerbelangrijkste voorbereidt. Sjestov is de filosoof van de ervaring der crisis» (5,228). Deze conclusie werd geformuleerd in 1932. Het in 1938 in Oostenrijk als eerste gepubliceerde *Athene und Jerusalem* behoort zowel in vorm als inhoud tot het meest systematisch filosofische werk uit zijn oeuvre. Ook Sjestov behoort tot de zeldzamen die in hun ouderdom de rijpste vruchten dragen. Zijn wijsgerig werk vormt de onontkoombare uitdrukking van zijn diepste zelf. En behoort het niet tot het wezen van oorspronkelijkheid, dat daarin de particuliere ervaring is omgevormd tot iets anders, dat de mogelijkheid in zich draagt voor wat herkenning genoemd wordt?

LITERATUUR

- 1 LEO SJESTOV, *Krisis der Zekerheden*; Essays over Pascal, Dostojevski en Husserl, Bussum 1957
- 2 LEO SJESTOV, *Rede en Geloof*, vertaald door dr. N. Westendorp Boerma, Bussum 1950
- 3 LEO SJESTOV, *Athene und Jerusalem; Versuch einer Religiösen Philosophie*.
DEEL I *Der gefesselte Parmenides; Über die Quelle der metaphysischen Wahrheiten*
DEEL II *Im Phalarischen Stier; Wissen und Freiheit*
DEEL III *Über die Philosophie des Mittelalters; Concupiscentia Irresistibilis*
DEEL IV *Von der Zweiten Dimension des Denkens; Kampf und Besinnung*, Graz 1938
- 4 NICOLAI VON BUBNOF, *Russische Religionsphilosophen*; fragmenten uit *Potestas Clavium* en *Auf Hiobs Waage*, Heidelberg 1956
- 5 JEF SUYS, *Sjestov's protest tegen de rede. De intellectuele biografie van een Russisch denker*, dissertatie Amsterdam 1932
- 6 *Bibliographie de Léon Chestov*, Parijs 1975

Fragment uit:
Odile Heynders Langzaam leren lezen;
Paul Rodenko en de poëzie, 1998.¹

---

¹ ODILIA M. HEYNDERS is hoogleraar vergelijkende literatuurwetenschap in Tilburg. Domein: de rol van verbeelding in politieke en historische kwesties en de relatie tussen literatuur, nieuwe media en cultuur. GERAADPLEEGD via DBNL (KB, nationale bibliotheek).